

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI

DR. GYÖRGY LAJOS

1940.

AZ E. M. E. KIADÁSA

117. SZ.

**ÁRVA BETHLEN KATA
FONALAS MUNKÁI**

IRTA:

PALOTAY GERTRUD

Cluj-Kolozsvár

Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. nyomása

1940.

Árva Bethlen Kata munkásságát és egyéniségét, kora magyar művelődésében elfoglalt helyét és jelentőségét már sokan és sokféle szemszögből tanulmányozták és méltatták. Ismerjük őt mint orvost és mint könyvgyűjtőt, mint egyházalapítót és a szegények gondviselőjét, a tudomány, irodalom pártfogóját és imádságok szerzőjét, mint ügyes, takarékos gazdasszonyt és cselédeinek igazságos úrnőjét, mint a világi javak megvetőjét, s ugyanakkor mint a jogaiért küzdő és javait védő nagyszonyt. Árva Bethlen Kata lelki képének megrajzolása, e sokféle, s látszólag egymásnak ellentmondó tulajdonság indítékainak felderítése és egyéni harmóniába való illesztése még szakavatott biográfusra vár. Mielőtt azonban erre a feladatra bárki vállalkoznék, nem szabad figyelmen kívül hagynia e páratlanul gazdag egyéniség egy eddig kevésbé méltatott oldalát: művészi tevékenységének megnyilatkozását, mely fonalas munkáiban (kézimunkáiban) öltött testet. Ily irányú tevékenységéről nemcsak levelei tanúskodnak, hanem — s tanulmányaink szempontjából ez a fontos — ránk maradt munkái is. Minden jel arra vall, — s ezt adataink is bizonyítják, — hogy a fennmaradt munkák csak csekély töredékei annak, amelyek házában, felügyelete alatt és útmutatásai szerint készültek, s amelyeknek elkészítésében bizonyára magának is része volt. Árva Bethlen Kata kézimunkái azonban, mint látni fogjuk, nemcsak az ő ízlését, mesteriségbeli tudását, művészi elgondolását jellemzik. E munkái, mint egyéb ténykedései is, a XVIII. század első felének szellemi arcát, az akkori Erdély úri társadalmának jellemző vonásait tükrözik. Mint ilyenek, nemcsak öreá, hanem Erdély felső társadalmi osztályának ízlésirányára is világot vetnek.

Árva Bethlen Katának azok a máig fennmaradt hímzései, amelyek felkutatnunk sikerült, református templomok úrasztali készületeiként szerepelnek ma is. Művészi értékükön és személyes kapcsolatokon kívül művelődéstörténeti értékük azért is, mert megvannak — részben — a rájuk vonatkozó egykorú leltári feljegyzések is. Az eredeti feljegyzéseknek, s a fennmaradt hiteles tárgyaknak egybevetésével ezúttal első ízben van módunk arra, hogy a régi tárgyi, technikai műszavak jelentését, mibenlétét kétséget kizáróan megállapíthassuk.

Naplójában Árva Bethlen Kata nem tesz említést kézimunkáiról. Ezen nem kell csodálkoznunk, hiszen tudjuk, hogy tudománypártoló munkásságáról is époly keveset szól, mint jótéteményeiről. Tapintata,

szerénysége készíti erre, — pedig bizonyos, hogy sok időt, gondolatot szentelt ennek a tevékenységnek is, mint egyéb, naplójában alig említett munkásságának. Csupán 1727-ben kelt egyik rövid feljegyzése utal fonalas munkáira: „Az Eklésiában Isteni Tisztelethez meg-kiváncatátó Eszközöket szerzettem... Úr' Vatsorája' ki-szolgáltatásában szükséges dolgokat készítettem...” — írja az általa alapított hévízi egyház felszereléséről. Hogy itt valóban textilis felszerelésről s általa készített munkákról van szó, alábbi fejtegetéseinkből fog kiderülni. Sajnálatos, hogy e terítőknék s más kézimunkáknak házában való készüléséről naplójának egyetlen sorában sem szól. Ilyen feljegyzések világot deríthettek volna a kézimunkák készülésének számos körülményére, műhelytitkára.

Hogy Bethlen Kata házában sok kézimunka készült, azt elsősorban rokonaihoz írt leveleiből tudjuk. Rokoni kérésre, szívességből sok finom hímzés készítését vállalta el. Az a tény, hogy rokonai őt kérték meg e munkák elkészítésére s a kivitelezés módját is reá bízták, arra vall, hogy Bethlen Kata a hímzések kiváló ismerőjének hírében állott. Ezt elsősorban nyilván a saját szükségletére készített munkáknak köszönhetette. Ezek mind minőségben, mind számban egyaránt jelentősek lehettek, ha Bethlen Katát már 29 éves korában szaktekintélynek ismerik e téren. Csak a maga munkáinak kiválósága indíthatott másokat is arra, hogy őt kérjék meg a lakodalmi kendők, keszkenők híméztetésére, abroszok, miegymás megszövetésére. Mikor 1729-ben egyik rokonának, Teleki Sándor Judit leányának, lakodalmára készülődnek, Bethlen Katát kéri meg a lakodalmi keszkenők, asztalterítők és ajárdékkendők elkészítésére. Ő az, aki megmondja, hogy melyik fajtából kinek s milyen kendő szükséges, hogy erre vagy arra a célra készülő keszkenők milyen anyagból legyenek. Egész kis lakodalmi etikett-leírást kapunk abban a levelében, amelyben Teleki Sándornak — nyilván tanácskérésére válaszolva — így ír:

„Ami a keszkenők dolgát illeti, én úgy tudom, hogy szkófiomos keszkenő kíváncatit násznagynak, vőfélynék s az két örömondónak. Gazdának is, mikor idegen fő gazda vagy, de mikor atyafi az főgazda, olykor nem szükség. Selyemmel és arany vagy ezüst fonallal varrat keszkenők mennyi kíváncatit, bizonyosan nem tudom. Asztalnoknak, pohárnoknak kíváncatit olyan. Tálfogókat is mennyi kíváncatit, én bizony nem tudom, mert én afféle dolgokban keveset forgottam. Mindazáltal úgy gondolom, hogy az mennyi asztal lészen, az szerint lészen az tálfogó is. Házi vászonból volt most az kékesi is, vagy két asztalra vékonyabbak voltak, az többire pedig csak afféle közönséges volt; a kinek is két singit egy-egy máriáson megvehetni.”¹

E sorok magyarázatul szolgálnak a régi hagyatéki- és hozomány-leltárainkban oly nagy számban szereplő hímzett keszkenők használatára vonatkozóan. De kitűnik az is, hogy a lakodalmi tisztségeket betöltők — szerepük fontossága, rangja szerint — különbözően hímzett

¹ Ez, s minden egyéb, forrásmegjelölés nélkül közölt idézetünk a Szádeczky Kardoss Lajos szerkesztésében megjelent *Széki gróf Teleki József özvegye bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése* c. könyvből való. (Megjelent Budapesten, 1923-ban.)

keszkenőket kaptak: a szkófiomos kendőket, mint anyaguk miatt legértékesebbeket, a lakodalom legfontosabb tisztségeit betöltőknek jutatták, a selyemmel varrottak ezeknél kevésbé becsültek lehettek, s az arany- és ezüstoffonállal kivarrottakkal körülbelül egyértékűek. A tálfogó bizonyára a tálak felszolgálásakor használta a kendőt, nyilván oly módon, hogy kezére terítve, erre helyezte a tálat. Így az ugyancsak tálfogónak nevezett kendő lecsüngő szélei jól látszottak s bizonyára ezért voltak himzéssel díszesek. Ugyane levélben Bethlen Kata a kendők elkészíttetésére is felajánlja szolgálatait.

„Az micsodás formáim nékem vagynak, — írja, — én bizony tartom szerencsémnek, ha az uramnak, Sógor uramnak, szolgálhatok vélek, minthogy én nékem felesen vannak varróim. Én bizony tiszta jó szívvel varratok, ha az Úrnak, Sógor uramnak is úgy tetszik. A keszkenyőknek is javallanám... csak patyolatot venni; mind olyan szép. Nehogy gyolesat, nem is kaphatni. Más az, hogy több szkófiom és munka kívántatik hozzája. Én mikor benn voltam Szebenben, az szkófiomnak singjét nyolc forinton és az fejéret hétnél alább meg nem vehettem az örményektül.“

E sorok érdekes adalékkal szolgálnak az akkori himzések készítmódjájának ismeretéhez. A „forma“ elnevezés a himzés mintázatára vonatkozik, s úgy értendő itt, hogy Bethlen Kata a néki meglévő minták szerint szívesen hímeztet. Ezeket a „formákat“ bizonyára papírra másolva őrizték, s adandó alkalomkor erről másolták a himzendő vászonra. Minthogy a XVIII. század első felében nagy számmal maradtak ránk négyszegletes vászonkendők, nem nehéz a Bethlen Kata által említettekről annyit mondanunk, hogy ezeknek himzésdíszje a négy sarkon, ezenkívül esetleg még a négy oldal közepén (a szegély mentén) volt, s egy-egy virágdíszítmény lehetett. A díszítmények ilyenén való elrendezése általános volt, s a mintázatban sem volt lényeges különbség, mert mindég valamely egyszerűbb vagy díszesebb, az akkori modorban stilizált virágág, viráginda volt a minta. A „varrók“, akikről Bethlen Kata szól, a nála alkalmazásban lévő himzők voltak, s úgy látszik, hogy ilyeneket nagyobb számban, s állandóan tartott házában. A XVI. századtól fogva bőséges adataink vannak főúri háztartásokban állandó alkalmazásban lévő mindkét nembeli varrókról. Arról is tudunk, hogy az ügyesebb varrókat egymásnak kölcsönözték az úri asszonyok, vagy pedig maguk készíttették el rokonok, jóismerősök számára a himzéseket. A nehezebb anyagra, bársonyra, selyemre, posztóra készülő himzsműveket a férfi-varrók kezére bízták, a nők a vászonra dolgozott könnyedebb himzéseket készíttették. Így lehetett ez Bethlen Kata házában is. A ránk maradt korabeli keszkenők alapanyaga lengébb vagy erősebb szálú és sűrűbb vászon. Bethlen Kata patyolat vételét ajánlja, amin a vékonyabb, szinte áttetsző finomságú anyagot értették. A kevésbé szép és becses gyoles, úgy látszik, nem felelt meg az ő nemes, kifinomodott ízlésének. A patyolat használata — mint az idézett sorokból értesülünk, — fényűzést jelentett nemcsak az anyag értéke miatt, hanem azért is, mert drágább himzőfonalat s több, azaz aprólékosabb munkát igényelt. Szkófiomnak az

aranyból és ezüsből vékonyra húzott — akkori szóval „vont“ — fém-sodronyt neveztek, amit hímzésekhez általánosan használtak, török munkák mintájára. Többnyire Keletről, Törökországból hozták be már a hódoltság idején, de divatja azután is még sokáig fennmaradt. Bethlen Kata idejében is Kelet felől hozhatták a szkófiomot; erre vall, hogy örmények kereskedtek vele még akkor is. A szkófiumtól különbözött az ugyancsak hímzésekhez használt arany- és ezüstfonál, amely selyembélre sodort hajszálvékony fémlemez volt. Az arany-szkófiomot „sárgá“-nak, az ezüstöt „fehér“-nek nevezték.

Teleki Sándor, úgy látszik, szívesen fogadta Bethlen Katának a hímzések elkészítésére vonatkozó ajánlatát, mert a nagyasszony későbbi leveleiben lelkiismeretesen elszámol a vásárolt anyag és hímző-fonal áráról, s a hímzések készülésétől.

„... parancsolatja szerint arany és ezüst fonalakat vettem itt... — írja ugyanebben az évben Kolozsvárról. — A keszkenőket is szüntelen varrattatom és igyekszem mentől hamarább elvégzetetni.“ Később így ír: „... most egészen nem tudósíthatom az arany és ezüst fonalak iránt, mivel nem tudom még mennyi mégyen az keszkenőkre. Az három szkófiumos keszkenő már készen van. Már az negyedikhez akarok fogatni, csak hogy kevés maradt meg az szkófiumból; kivált a sárgából semmisem... A sárgának levelét vettem volt nyole forinton, a fehérnek levelét hét forinton...“

Kitűnik ebből, hogy a lakodalmi keszkenők négye arannyal és ezüsttel volt „elegyesen“ hímezve, ahogy a kétféle fonallal keverten dolgozott munkákat régen nevezni szokták. A szkófiomot, úgy látszik, nemcsak súlya szerint árulták, hanem csomagonként is. Mert a „leve-lenként“ való árúsítás nyilván ezt jelenti.

Érdekes vizsgálódásaink szempontjából Bethlen Katának az a levele is, amelyben e munka elvégzettéről a maga lelkiismeretes, körültekintő modorában így ír:

„Én az Úr, Sógor uram parancsolatja szerint az 23. keszkenyőket meg-varrattam úgy, mint az öt szkófiumos keszkenyőt, nyole karmasin selymest, tíz tengerszín selymest. A szkófiumos keszkenyőknek magam vettem az patyolatját, minthogy az Úr, Sógor uram is így kívánta, mely is meg vagyon cédulázva. Az Úr, Sógor uram küldött volt hozzája három levél szkófiomot, melyben is több volt az fehér, mint az sárga, de ezek elég nem lévén, az öt keszkenyőölöz, — noha bizony magam szorgalmazatosan gondot viseltem reá, hogy vesztegetés benne nem volt, — vettem magam hozzája egy levél sarga szkófiomot, melyet is alább meg nem vehettem nyole magyar forintnál. A két keszkenyőnek pedig patyolatját vettem 3 forinton és hatvan pénzen. Az nyole karmasin-selymes keszkenyőhöz és az 10 tengerszín selyem keszkenyők-höz... én vettem norinbergai arany én ezüst fonalat.“

Látjuk ebből, hogy a szkófiumos kendőknél kevésbé becses, selyemhímzéses kendőkhez németországi arany- és ezüstfonalat használtak. Az e korból ránkmaradt keszkenők azt mutatják, hogy a selyemhímzés mellett, azaz vele együtt, aranyat és ezüstöt is használtak. Ugyancsak a ránk maradt darabok tanúsítják, hogy a legkedveltebb szín a borvörös volt, mint az alábbiakból kitűnik, az, amelyet

Bethlen Kata e levelében karmasin-nak nevez. Gyakoriságát tekintve, utána rögtön a mély kékeszöld selyemmel hímzettek következnek, bizonyára az itt tengerszínűnek nevezett fonállal varrottak. Régi úri hímzéseinken két szint a legritkább esetben használtak keverve. Rendszerint egyetlen szint alkalmaztak csak egy-egy terítő hímzésénél, de arany- vagy ezüsfonállal (néha mindkettővel is) keverték. Bethlen Kata idézett leírása is ilyen színhatású keszkenőkre vonatkozik.

Férfi-varró már leánykorában is állott Bethlen Kata szolgálatában. Egy 1716-ban közte és testvérei között létrejött osztozás szerint öneki adták „Varró, alias Timár Jancsit varrónak”.² Később, cselédei sorában említ egy „Varró Bukur” nevűt. Rokonai Bethlen Kata házába küldötték varróikat tanulni, bizonyára, mert ott kiváló oktatásban volt részük. Erről tanúskodik Bethlen Katának egy 1731-ben Telesi Sándornénak írt levele:

„A mely varrónast nékem az Asszony adott volt, melynek is nyáron múlt esztendeje, az elszökött volt... varrásra semmiképpen nem vehetni. Újabban is el akart szökni, hogy varrásra fogták... látni való dolog, hogy nem varrónak való.” Ugyancsak neki írja egy másik varró-inasról: „Rosszaság ugyan olyan vagyon benne, hogy én bizony nem remélem, hogy soha varró lehessen belőle.”

Hogy ezek, s az ezeknél jobb munkát végző „varrók” Bethlen Kata házában milyen munkát végeztek, mivel foglalatostkodtak, nem tudjuk biztosan. Sem Bethlen Kata naplójában, sem leveleiben erről nem szól. Csak a házában készült hímzisművekből következtethetünk arra, hogy ezt „varrói” dolgozták. Erre találunk utalást egyik — nyilván szintén tanácskérésre válaszoló, rokonához írt — levelében.

„Ami a székvarró bécsi szőr dolgát illeti, mértékkel azt nem szokás adni, hanem kötésenként, amint onnan fejül hozzák... A színeknek vétele pedig abban áll, amint az ember szereti. Az én sorostélyi székeim, nem tudom, látta-e az Úr, Sógor uram vagy nem, csak négyféle színnel vagynak varrva: testszínnel, meggysszínnel, zölddel, krispan (= grünspon) színnel, de egy-egy színen. Én egy-egy kötés szőrt értek. A kerczesorai székeim pedig hatféle színnel vagyrak: testszínnel, zölddel, karmasinszínnel, ékszínekkel, narancsszínnel, hamússzínnel. De amint feljebb is írtam, minden színen egy-egy kötés szín értetik, amint sátronként szokták árulni. Csak éppen arra vigyázzon az Úr, Sógor uram, hogy a micsodás színüket veszen egyféle szint egy néhány kötéssel kell venni, mivel ha hozzá kezdenek, nem mindenkor tanál az ember egyféle szint.” Ezekről a hímzett székeiről egynehány évvel később írott levelében is szót ejt: „...én nékem sehol faszékeim nincsenek, mivel mind posztós, varratos székeim vannak.”

Ezek alapján fel kell tételeznünk, hogy Erdélyben akkortájt még főrangú helyen is elég ritka lehetett a kárpitozott bútor, s inkább a párnázatlan faszékek, fapadok voltak általánosak. Bethlen Kata ebben is előljárt a korszerű, nyugateurópai bútorfélének házában való

² Egykorú másolat a széki gr. Telesi-nemzettség marosvásárhelyi levéltárában: Diplomatika osztály, 801. sz.

meghonosításával. Külföldön, nevezetesen Francia- és Olaszországban, ekkor már jóideje divatoztak az olyan karosszékek, amelyeknek támlája és ülése gazdagon hímzett volt. A hímzéshez felhasznált szőr (nyilván gyapjú) fonál színeiről részletesen értesülünk, s annál sajnálatosabb, hogy a hímzés mintázatáról nem tudunk meg semmi közelebbit. Ha Bethlen Kata külföldi mintakép után dogoztatta székeinek hímzését, akkor az ott általános „gros point“ és „petit point“ technikával készült, gazdag barokkos virágindás keretbe foglalt figurális dísz adta a mintát. Alig hihető azonban, hogy Bethlen Kata, annyi gondos és részletes útbaigazítás után, amellyel a fonál színeinek kiválasztásáról, a vásárlás módjáról, stb. „szolgált“, egy szóval se emlékezzék meg a hímzendő mintáról, különösen, ha annak meg lehetősége bonyolult volta szükségessé tesz valamely pontosan másolható mintaképet. Levelének az a része, melyben azt mondja, hogy székei négy- vagy hatféle színnel varrottak, „de egy-egy színen“, azt is jelentené, hogy minden széket más-más színnel, de mindeniket csak egyfélével hímiztek ki. Ilyen, egyszínűen hímzett, mintázatlan székek létezéséről azonban nincsen tudomásunk. Határozott választ Bethlen Kata hímzett székeinek mintázatára tehát nem adhatunk, — kivéve, ha maguk a tárgyak nem adják meg a választ. Alig hihető ugyanis, hogy az elmúlt alig 200 esztendőnyi idő elég lett volna ahhoz, hogy valamennyi elpusztuljon, hiszen Kerczesorában is, Sorostélyban is volt belőlük. Háttha előkerül még, legalább mutatóba, egy is. Bethlen Katának férje halála után a Teleki-családdal kötött megállapodása felsorolja mindazon javait, amelyek felett ő maga rendelkezik, s amelyek majd halála után gyermekeire szállanak. Ezek között említetnek „varratos és posztós székei“ is.³

Az Árva Bethlen Kata házában készült fonalas munkák sokféleségére jellemző, hogy nemcsak női és férfi-varrók, hanem gombkötők és takácsok is voltak nála alkalmazásban, s e mesterségek megtanulására is őhöz küldték rokonai az inasokat. Egyik rokonának „kard-szójnak valót“ küld, melyről megjegyzi, hogy „magam szőttem“, s melyen nyilván valami gombkötőmunkával készült szalagfélét kell értenünk, legalább is erre vall a közelmúlt népi megrendelőknél dolgozó gombkötőinek gyakorlata. Rokonaihoz írt leveleiben oly részletességgel tárgyalja egy s más szövéses-technikai probléma megoldásának lehetőségeit, hogy bizonyosra vehető: ő maga is kiválóan értett a szövéshez.

„....amely fonalat ő keglme kezembe küldött volt, hogy feliből gyolcsot, feliből asztal keszkenőknek valót szötessek ...felettébb gyenge, annyira, hogy éppen nem választhattam a fonalak közül többet, hogy megvettethettem volna, hanem csak éppen akit megszőttettem. Bé-verní az is jó lenne...“ írja.

Jól ismerte a vászonfélék szövésénél használatos mintákat is, sőt ezekből mintakönyvet is tartott.

³ U. o. Diplomatika osztály, 6414. sz.

„Csak tudjon a takácsom azon formához, melyet ő kglme küldött. De az ő könyvében olyan spárga forma nem lévén, alig remélhető, hogy első munkában alkalmas munkát vihetne végbe... megparancsoltam, hogy magaméból azon formára tegyen fel és próbálja meg...”

Szövésszabásjárta vallanak leveleinek e részletei is:

„...meg szöttek... akár erre a formára, akár pántlika nélkül más formára, mivel erre a pántlikás formára többet nem tudnak... Ennekem úgy tetszik, ez a pántlikás formára szőtt abrosz és asztalkeszenő felettébb tartótlan...”

Hogy a „spárga forma” és a „pántlika forma” milyen szövésmintázatra vonatkozhatott, ma már eldönteni nem tudjuk, de a ma élő erdélyi népi szövésminta-elnevezések alapján beleszótt sávot, csíkot jelenthetett akkor is. Nemcsak vászonfélét szöttek Bethlen Kata házában, hanem, erdélyi szokás szerint, gyapjúholmit is: pokrócokat, csergékét. Erre enged következtetni naplójának egyik mondata, melyben a házában pusztító tűzvész által veszendőbe ment javait sorolja fel.

Bethlen Kata a textilfélék előállításában, úgy látszik, más téren is nagy gyakorlattal, ügyességgel s nem utolsó soron kiváló ízléssel rendelkezett. A női ruházat kérdéseiben is otthonos volt, s rokonai a menyasszonyi fejék elkészítésére is őt kérik meg.

„En most újban az Úr parancsolatja szerint, vettem három forint ára cserdelt.⁴ Mennyi lesz en ebből, én nem tudom, mert én affélét soha nem csináltam. Mindazonáltal, ha megmarad is benne, az úr nem vallja kárát, mert ha fehér gyertyák lesznek, fejei koszorú közé mind jó lesz” — írja a viaszvirág-koszorúval kapcsolatosan.

E sorok érdekesen jellemzik az akkori idők női divatját: a menyasszony ruhájának színben egyeznie kellett a gyertyák színével.⁵ Bethlen Kata a saját számára is igyekezett megszerezni minden neki tetsző új formát, mintázatot. Egy magyarországi divatú s Erdélyben nyilván ismeretlen pántlika-forma iránt háromszor is intéz kérést egyik rokonához.

„Itt benn létében láttam kedves menyem-asszonynak oda-ki való módra készített pántliját. Ha kihajtogatva vagy leírva nekem ő kglme formáját kezemhez küldené, igen szépen megköszönném...” — írja.

Tehát lerajzolva, vagy méginkább rézsodronyból elkészített vázát kéri.

*

Ezek a Bethlen Kata leveleiből való adatok azonban csak gyér világot vethetnek fonalas munkáinak valódi mibenlétére. Világi használatra szánt munkái közül mindezideig egynek sem sikerült nyomára

⁴ V. ö. Gombocz-Melich: *Magyar Etymológiai Szótár*: „cëndély”.

⁵ Azt is látjuk a fentiekből, hogy a menyasszonynak fehérbe való öltöztetése ekkor még nem volt szabály. Úgy látszik, csak ekkor kezdett divatba jönni. Régebben színes ruhát viseltek a főrangú erdélyi menyasszonyok, mint ahogy Apor Péter emlékezéseiből tudjuk.

akadni.⁶ De ha valamennyi munka, amelyről itt szóltunk, mindmáig fennmaradt volna, az sem nyújtana még hozzávetőleges képet sem ezirányú munkásságáról. Ezeknél sokkal többet mondanak azok a hízművei, amelyekről itt egy szóval sem emlékezik meg, s amelyeknek szépsége, technikai tökélye és bámulatos sokfélesége ma is csodálattal tölt el. Mindezek református templomok úrasztali készülteiként maradtak ránk.

Mint egyházának buzgó leánya, Bethlen Kata nemcsak az általa újonnan alapított templomokat látta el felszereléssel, hanem bőséges ajándékokat juttatott már fennálló eklézsiáknak is. Ezirányú tevékenységéről mondja Bod Péter a róla szóló halotti beszédében:

„... Némelly Ekklesia az Úr asztalára
Nem teheté szerét annak abroszára,
Vagy ahoz illendő ezüst Pohárára,
De adott az özvegy JÉsussa számára.
Erdélyben két tíznél többnek adakozott,
Magyar-országra is jósága ki hatott,
Segített még ott-is sok Ekklesiákat...”

A Bethlen Kata e patrónai tevékenysége óta elmúlt alig 200 esztendő, sajnos, az egyházi ingó műemlékekkel szemben tanúsított közöny és nemtörődomség, s gondozásuk, karbantartásuk hiánya miatt elegendőnek bizonyult arra, hogy régi hízművészetünk e legbecsebb emlékeinek nagy többségét pusztulásra kárhoztassa. A Bod Péter által szinte számszerűen felemlített (s éppen ezért szavahihetőnek tekinthető) húsz egynéhány erdélyi református egyház közül ma mindössze három vagy négy őrzi Bethlen Kata textilis készületeit,⁷ a magyarországiak közül pedig csak egyetlenegyben sikerült ilyen emlékeit megtalálnunk.

Bethlen Kata egyházi hízmésadományait kutatva, eredménytelenül kerestünk ilyeneket Kolozsvárt és Nagyszebenben, ahol gyakorta fordult meg, hosszabb-rövidebb tartózkodásra. Úgy látszik, ezeknek az egyházaknak sohasem ajándékozott a Patróna textiltől, mert feltehető, hogy különben itt fennmaradtak volna. Ifjú éveinek színhelyén, Bonyhán és Fintaházán sem maradt fenn semmi ilyenmű emléke. Minthogy már leánykorában is nem egy tanújelét adta hitbuzgóságának, feltehető volna, hogy ezen egyházaknak úrasztali terítőket adományozott. Annál inkább feltehető ez, mert családjában szokásban volt az ilyenfajta adakozás: az egyházmegyei levéltárak feljegyzései szerint Nagyteremi templomát Bethlen Kata nagyanyja: Árva Fekete Klára látta el úrasztali terítőkkel, edényekkel; édes-

⁶ Ehelyütt mondok köszönetet gróf Bethlen Györgynének, aki kérésre a Bethlen és Haller grófi családok körében volt szíves Bethlen Kata kézimunkái iránt tudakozódni, — sajnos, ezideig kézzelfogható eredmény nélkül.

⁷ Az erdélyi református templomok Bethlen Kata adományozta hízméseit, s a reájuk vonatkozó feljegyzések felkutatását Haász F. Rezső tanítóképző intézeti tanár és dr. Darkó Ákos egyházkerületi előadótanácsos uraknak köszönhetem.

anyja, Bethlen Sámuelné pedig egy selyemmel varrott abroszt ajándékoz a bonyhai egyháznak.⁸ Bethlen Kata leánykori adományát, egy ezüst kenyérosztó tányért és egy aranyozott ezüst talpas poharat, amelyet 1715-ben és 1716-ban ajándékozott a fintaházi templomnak, a nevezett egyház ma is kegyelettel őrzi.⁹ Terítőket, úgy látszik, sem ennek az egyháznak, sem pedig a bonyhainak nem juttatott, mert különben ezeknek, legalább is feljegyzésekben, nyoma lenne.

Nemcsak hajadonkorából, de első házasságának sok megpróbáltatással telt idejéből sem maradtak fenn Bethlen Kata egyházi adománynak szánt fonalas munkái. Ennek oka talán részben az, hogy első férje házában, teljesen katolikus környezetben, erre nem is nyílt alkalom, református templom nem is lévén otthona közelében.

A református egyházak nagy Patrónájává Bethlen Kata Teleki Józseffel való második házassága idején válik, amikor is lelke nagy boldogságára, férjével egy hiten dícsérhette Istent. Templomi használatra szánt legkorábbi himzésadományáról egy 1727-i feljegyzésből értesülünk. Állandó lakóhelyén, Olthévízen, ő hívja életre az első református egyházat, s ennek az évek folyamán nemcsak buzgó pártfogója, hanem bőkezű adakozója is marad. Utóbbi tevékenységéről tanúskodik naplójának fent idézett, ugyancsak az 1727-es évből való néhány soros feljegyzése is. Ebben az esztendőben írja össze a kicsiny hévízi eklézsia első lelkésze, Vásárhelyi János, a Bethlen Kata adományairól való lajstromot. Ebben, a bennünket érdeklő tárgykörből, a textilis felszerelésekről, a következő adatokat találjuk:¹⁰

„Találtam itt ide jöve telemkor... Egy gyöles abroszt, mely köröskörnyül és a közepin két renddel sok színű selyemmel és arany fonallal varrott virágágakkal meg vagyon cifrázva, a széle karmasin-selyemmel hánnyva... Egy ptyolat asztal-keszkenyőt, melynek körülötte vagyon egy tenyérnyi szélességű fejez kötés. Találtam egy asztalra való dufla szőnyeget is.“

E feljegyzésből kitűnik, hogy a tárgyak már a lelkész odaérkezésekor az egyház használatában voltak, tehát még abból az időből valók, mikor a hívek csekély száma miatt az eklézsiaának állandó lelkésze nem volt. A hévízi egyház e legrégibb leltárában említett terítők közül egy sem maradt fenn napjainkig. Így tehát e veszendőbe ment himzésemlekekről csak a hasonló, egykorú munkákkal való összehasonlítás útján alkothatunk magunknak némi képet. A szűkszávú leltár különbséget tesz patyolat- és gyöles-terítők között, tehát nyilvánvaló, hogy kétféle anyagból — finomabb és erősebb vászonból — valók voltak. Az elsőben említett terítőt nyilván nagyobb mérete miatt nevezi a leltár abrosznak. Díszítését a 13. ábrán bemutatott gyulafehérvári terítő szerint valónak gondolhatjuk, amelynek szélén s közepén két csíkban

⁸ Kovácsi Albert bonyhai ref. lelkész szíves közlése.

⁹ Nagy Béla fintaházi ref. lelkész szíves közlése.

¹⁰ Ezt, valamint a hévízi egyház egyéb, itt közölt leltári adatait Biró György olthévízi ref. lelkész volt szíves az egyház feljegyzéseiből számomra kimásolni. Később ezek nyomtatásban is megjelentek Nagy Lajos közlésében: *Adatok Bethlen Kata élettörténetéhez* címen (Református Szemle 1938. évf. 545. s. k. 1.).

„virágágakat“ helyezett el a hímző. A hímzéshez többszínű selyemfonalat használtak, aranyszállal keverve, legszélről pedig egy keskeny borvörös selyemmel dolgozott csík szegélyezte a terítőt. Régi leltárainkban gyakran találkozunk a „hányt, hanyva“ megjelölésekkel. Kézimunka-műszóbeli jelentésére a régi hímzésekkel való egybevetés s a népnyelvi használat ad felvilágosítást. Régi úrihímzéseinket többnyire egy-, vagy többszínű selyemmel sűrűn varrt egyenes csík szegélyezi, mintegy szélbefoglalásként. Az ilyen egyenes, sűrű sorban hímzett szélbefoglalásokat a nép helyenként — így Kalotaszegen is — mindmáig „hányásnak“-nak nevezi.¹¹ A leírásban szereplő patyolat asztal-keszkenő ennél az abrosznál kisebb, finomabb anyagú és hímzésdísz nélküli lehetett. Egyedüli dísz a szélét körülvevő fehér „kötés“ volt. A „kötés“ műszó kézimunkabeli jelentése igen változó¹² s használatának pontos meghatározásában megint csak figyelembe kell vennünk régi hímzésemlekeinket. Minthogy Bethlen Katának egy későbbi adománynán, — mely mindmáig fennmaradt — vetélt (vert) csipkét nevez az egykorú leltár „kötés“-nek, kétségtelen, hogy itt is az akkoriban oly gyakori fehér vetélt csipkét kell a tenyéryi szélességű „kötés“-en értenünk. Az asztalra való „dufla szőnyeg“ bizonyára nem a mai nyelvhasználat szerinti csomózott, vagy szőtt szőnyegfélét jelentette. Ugyane korból való egyházi leltárak gyakran említenek selyemből, bársonyból, vagy posztóból való úrasztali szőnyeget, közöttük olyanokat is, amelyek bélelték.¹³ A hévízi leltár „dufla“ jelzője is arra enged következtetni, hogy az említett anyagok egyikéből való, bélelt terítőt kell itt a „szőnyeg“-en értenünk, bár lehetséges, hogy a „dufla“ szónak már akkor megvolt mai erdélyi „kitűnő, kiváló“ jelentése. Egy néhány évvel később keltezett hévízi leltár is ilyen, „bélelt terítő“ jelentésben használja a „szőnyeg“ kifejezést, mint azt alább látni fogjuk.

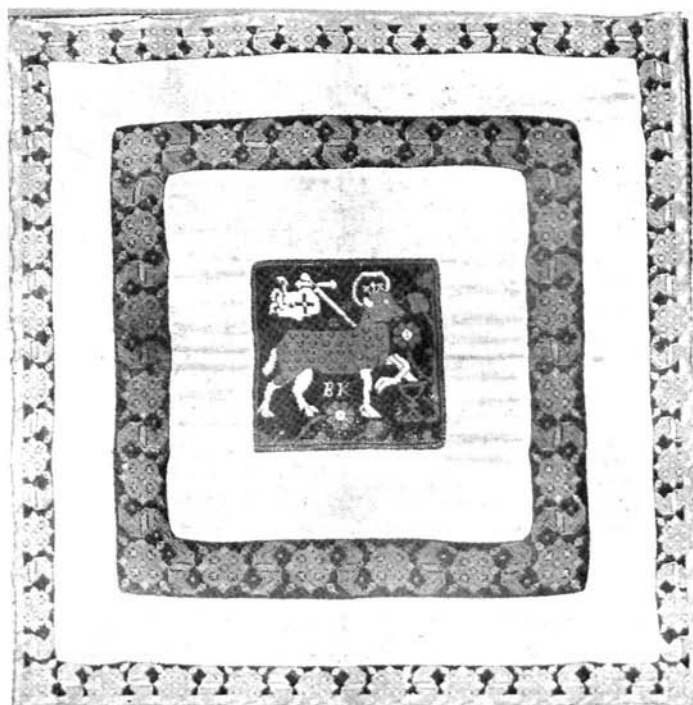
A hévízi egyháznak Bethlen Kata élete további folyamán is gondját viseli és még többször ajándékozta meg terítőkkal. A továbbiakban egy 1733-i leltári feljegyzés szól textilis adományairól, sajnos, ez is csak ma már veszendőbe ment darabokról.

„Ezen kívül — olvassuk — mutatá Nagyságod kegyes patrocíniumát és Istenéhez való buzgó szeretetét egyebekben is; mert az Úr asztalát ilyen szép és drága öltözetekkel ékesíté Nagyságod: 1. Egy táblás drága abroszszal, melyben húsz tábla vagyon, azaz öt rend tábla, minden rendben négy-négy tábla, amely tábláknak szélei potyolatból vagynak, azoknak közepei recéből, amelyeknek pedig szélei recék, közepei potyolat. A rece sárgával és fejjérrel vagyon töltve, a potyolatrészek pedig szép mesterséggel külömb-külob színű selyemmel arany és ezüst fonallal vagynak megvirágolva. 2. Egy potyolat asztal keszkenővel, melyen négy tiszta arany fonalból varrott virág és ugyanannyi kisebb találtatik, a széle arany galandba vagyon bészegve.“

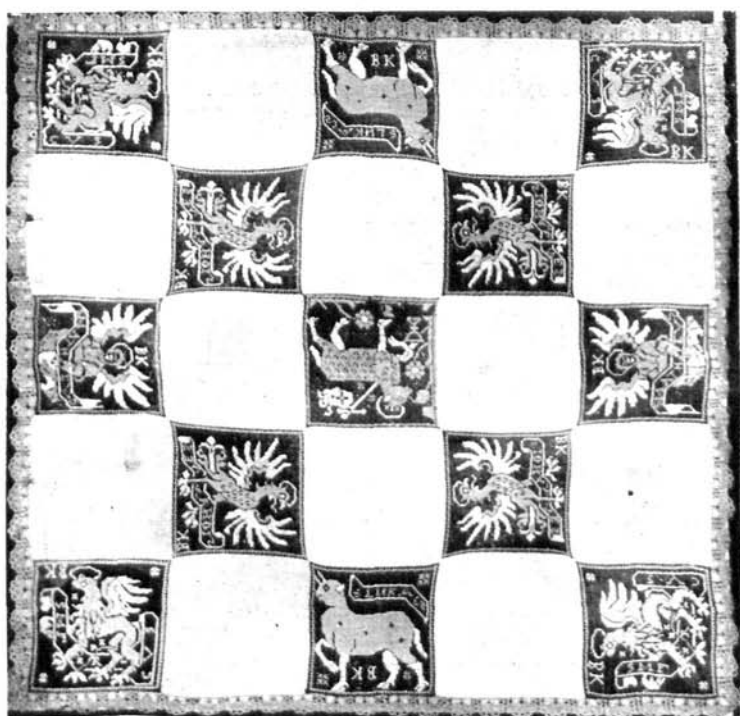
¹¹ L. ehhez: Ferencz K.—Palotay G.: *Hímzőmesterség*, Budapest, 1932. 50 l.

¹² L. ehhez: *Régi kézimunka műszavaink magyarázatához* c. fejtegetéseim vonatkozó szakaszát, Magyar Nyelvőr, 67. évf. 45—48. l.

¹³ Az erre vonatkozó adatokat l. Magyar Nyelv, XXXV. évf. 184. l.

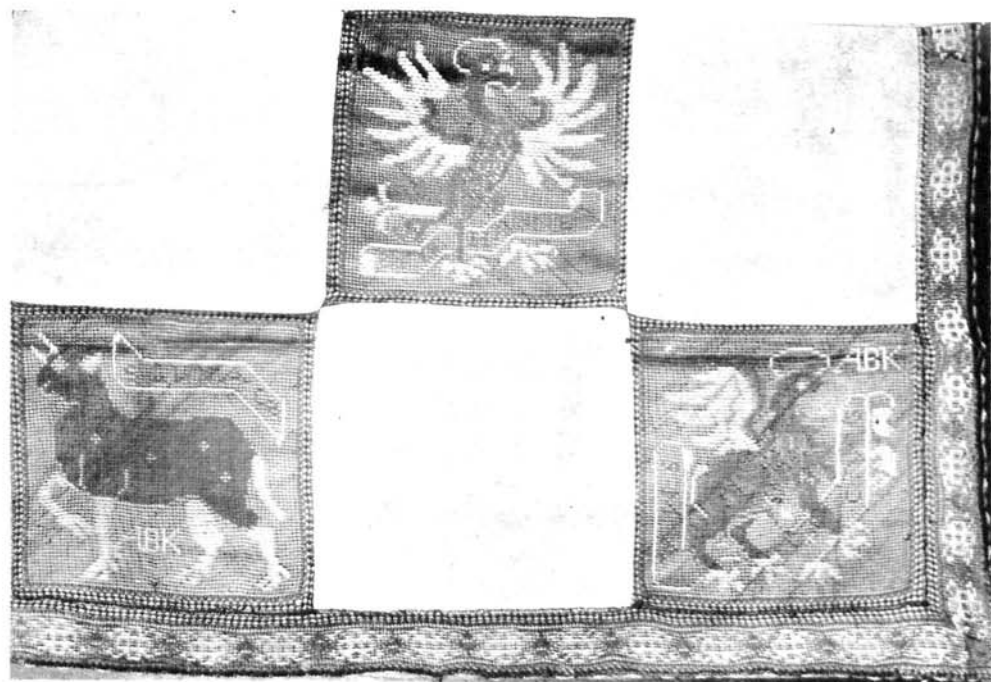

1.

2.

1. Az olthévízi keszkenő. — 2. Az olthévízi abrosz.

3.

4.

5.

3. A debreceni abroszból alakított egyik terítő részlete. — 4. A debreceni keszkenő részlete.
5. A gyulafehérvári keszkenő részlete.

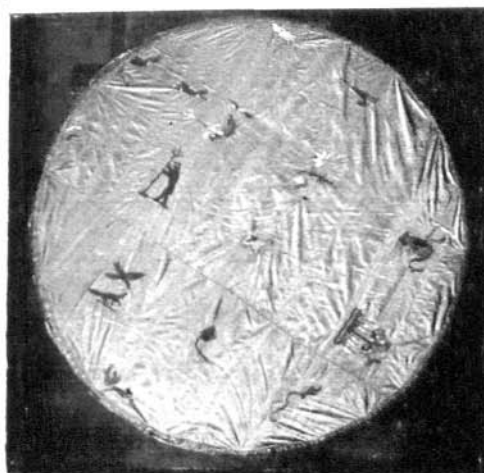
6.

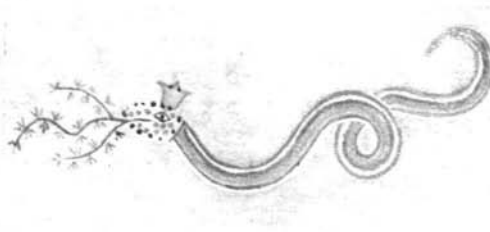
7.

8.

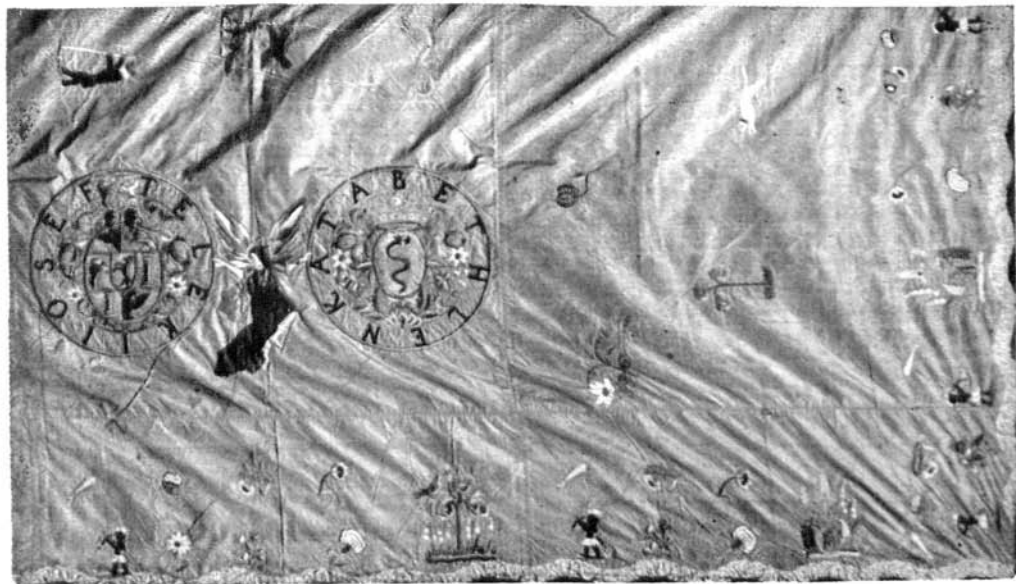

9.

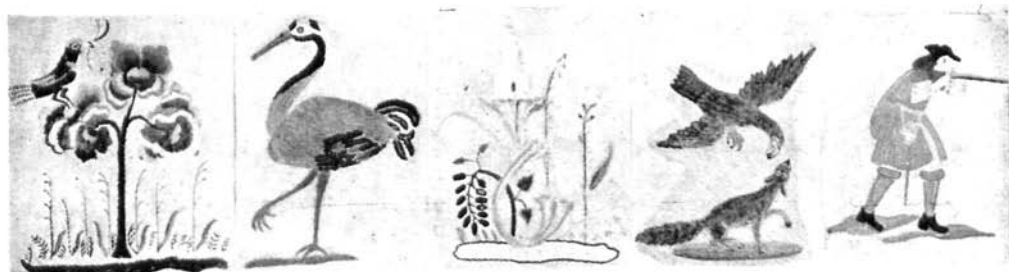

10.

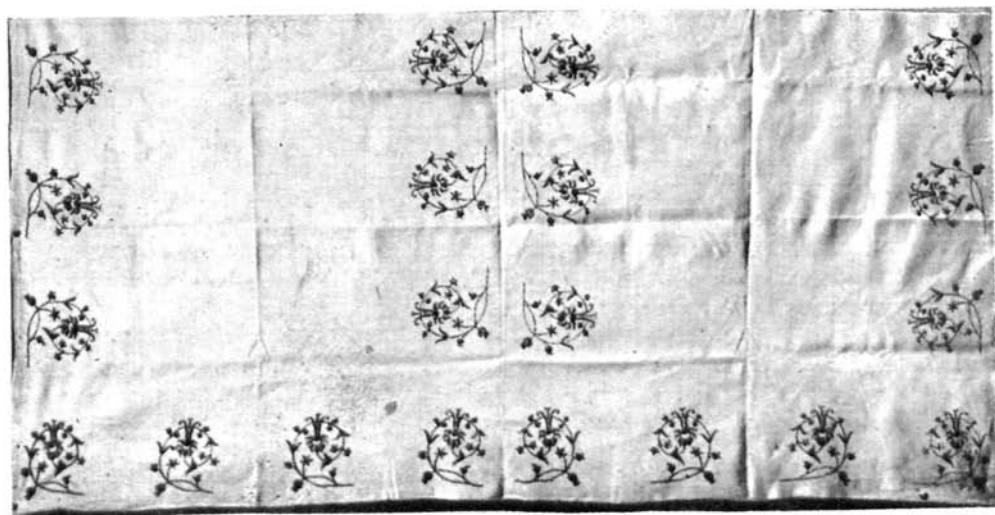
6. Első kocka: a gyulafehérvári abrosz részlete. A két másik kocka a magyar királyfalvi abrosz részlete. — 7. A magyar királyfalvi abrosz részletei. — 8. A fogarasi terítő, a szőszekre borítva. — 9. A fogarasi Csanztala lapja, a terítővel leborítva. — 10. Részletek a fogarasi terítőkről.

11.

12.

13.

11. A fogarasi szőszékterítő részlete. — 12. Részletek a fogarasi terítőkről.
13. A gyulafehérvári abrosz részlete.

E leírás alapján nem nehéz e két terítőt képzeletben rekonstruálnunk, minthogy hasonló munkák Bethlen Kata adományából is maradtak ránk, s ugyane korból másutt is fellelhetők. Az első, recés abrosz olyan elrendezésű lehetett, mint aminőt Bethlen Kata egy hévízi terítőjén látunk (2. ábra), s amelyen recetáblák sakk táblaszerűen váltakoznak vászontáblákkal. De míg a képünkön látható abrosz 25 táblából állítottatott össze, addig e veszendőbe ment abrosz csak 20-ból állott. A rece alapanyagát (színét) a leltár nem közli, csupán annyit jegyez meg, hogy a háló fehérrel és sárgával „töltött”,¹⁴ azaz a szokásos — alább leírandó — módon volt a két színnel kivarrrva. Hogy e kivarrrás milyen mintázatú lehetett, arra nézve semmilyen támpontunk nincs. A patyolatkockák hímzésdíszéről annyit tudunk meg, hogy mindenik kockában egy-egy virágdíszítményt — nem feltétlenül azonosat — helyeztek el s ezeket többszínű selyemmel és aranyfonállal dolgozták. Bethlen Kata ránk maradt recés abroszain a recék közé ékelődő patyolat- vagy selyemtáblák mindig hímezetlenek. A veszendőbe ment hévízi abrosz patyolatkockáinak hímzésdíszét talán olyanféleképpen kell elképzelnünk, mint amilyent a nagyváradi ref. egyház egy — állítólag Lorántffy Zsuzsánna adományából származó — s az 1653-as évszámot viselő terítőjén látunk.¹⁵ Itt recemintázatú, szálhúzásos technikával készült kockák közé ékelt vászontáblákon törökös jellegű, régi magyar úrihímzéseinkre rajzban és színezésben egyaránt jellemző díszítményeket látunk. A recetáblás abroszok vászonkockáinak ilyenfajta gazdag és színes hímzésdíszre az egykorú hasonló nyugateurópai terítőkön merőben ismeretlen, s úgy látszik, magyar különlegességnek tekinthető. A 2. alatt említett patyolat asztalkeszenő azoknak a hímzéseknek a csoportjába tartozik, amelyekről, — ugyancsak mint asztalkeszenőkről, — Bethlen Kata leveleiben találunk említést. A négy tiszta arannyal hímzett — nagyobb — virág (mint azt a ránk maradt, százakra menő keszkenőknél látjuk) a kendőcske négy sarkában helyezkedett el, míg a négy kisebb s egyszerűbb, de vele formai rokonságot mutató virág a terítő széleinek közepéből, mintegy a szegélyből látszott kinőni. Elrendezés és mintázat tekintetében ez a hímzésfajta még hódoltságkori török emlékeket őriz s református templomaink terítőin mind Erdélyben, mind Magyarországon általánosan használt volt.¹⁶ A terítő beszegésére, befoglalására használt „galand” nem egyéb, mint az ugyancsak gyakran szereplő arany szövétt szalag vagy szélesebb paszomány. (Egyébként Erdélyben ma is élő, ismert szó.)

1735-ben Bethlen Kata a szívéhez oly közelálló hévízi eklézsia számára (mint azt a leltár feljegyzi) „fából Isteni tiszteletre rendeltetett Házat építtete, melyet minden hozzá tartozó készülétekkel meg-

¹⁴ A „töltött” szó kézimunka-műszóbeli jelentéséhez l. M. Nyelvőr, i. h.

¹⁵ Közli Téglás István: *Az őtördai református egyház fejedelmi kincsei c. tanulmányában*. Művészet, 1914. évf. 413. skl.

¹⁶ L. ehhez: *A miskolci református egyház régi hímzései c. dolgozatom* vonatkozó szakaszát. Történetírás, 1937. évf. 498. skl.

ékesítettett szép mesterséggel maga tulajdon kezével varrott asztali szőnyeggel (melyben vagyon két kereken varrott ablakban metszőtt feketével kígyó címer) . . .” Sajnos, ez a terítő sem maradt fenn napjainkig. A leltár szavai azonban igazolják a fent elmondottakat, bizonyítva, hogy az „asztali szőnyeg” hímzésdíszes volt, tehát sem csomózott, sem a mai ú. n. „székely szőnyegek” módján szövött nem lehetett. A gyér leírás azonban feltűnő egyezést mutat Bethlen Katának egy másik terítőjével, avval, mely ma a fogarasi templom szószéktakarójaként szerepel (8. ábra). Ezen két ovális medaillon látható, kézzel hímézve, egyikükben a bethleni gróf Bethlen, másikában a széki gróf Teleki család címerével. Előbbinek közepén ott a feketével hímzett kígyós címer, míg a másikban a Telekiek sokféle, részben pontosan fel sem ismerhető címerképei láthatók. Talán e címerképek bonyolultsága volt az oka, hogy a hévízi leltárkészítő csak az egyik, neki ismerős címerképet említi, s a másiktól nem szól. (Mint alább látni fogjuk, egy még ma is meglévő terítő figurális díszait ugyanez a leltározó félreismerte és tévesen vette fel a jegyzékbe. Leírásának pontosságában tehát méltán kételkedhetünk.) Felvetődik tehát annak a lehetősége, hogy a fogarasi terítő jelenlegi helye nem másodlagos-e, illetve, hogy nem Olthévízen volt-e korábban használatban. Feltételezhető ez azért is, mert pl. a hévízi egyháznak is úgy tette alapítványát, hogy ha az egyházközség e helyt megszűnnék, az alapítvány Fogarasra szálljon. Bethlen Kata az általa alapított s éveken át palotájában meghúzódó hévízi eklézsia eszközeit mintegy saját tulajdonának tekinthette, azokat más egyházaknak ajándékozhatta s újabbakkal pótolhatta. Ilymódon könnyen magyarázható egy Bethlen Kata adományozta terítő feltehető vándorútja.

Ugyanez az 1735-ben kelt hévízi leltár végre Bethlen Kata két olyan terítőjéről szól, melyeknek művészi szépségében, tökéletes kivitelében ma is gyönyörködhetünk. E feljegyzés így szól:

„Ezek felett az eddig conferált és felyebb megiratott Szent Sacramentumoknak a kiszolgáltatására tartozó eszközökhöz conferálta most is a Mélgos patróna Asszony ezen következő szép apparatusokat: 1. Egy igen jeles mesterséggel készített keszkenőt, melynek a közepin vagyon egy karmasin szín selyemből kötött ezüst és arannyal töltött Bárány formát mutató Tzímer, keresztes zászlót tartván ilyen két betűvel B. K., a körül vagyon fehér patyolat közé két renddel foglaltatott ugyan karmasin-szín selyemből kötött ezüst és arannyal töltött rece két renddel. 2. Egy abroszt, melyben vagyon tizenkét patyolatból való táblák közé elegyített karmasin-szín selyemből kötött fejer tzérnával töltött retzéből álló, háрма bárányt tize egy egy fejű sast mutató, tizenhárom tábla, mindenik magában e két betűt viselvén B. K. és egészen környül vétetvén karmasin-szín selyemből fejer tzérnával kötött tsipkével.”

E két terítő közül az 1. alatt említett kisebbnek (1. ábra) mérete 95×95 cm, alapanyaga igen finom, áttetsző vászon, a két rececsik, valamint a középső tábla hálóalapja borvörös selyemből készült, melyre mintázata arany és ezüst fonállal hímzett. A zászlós bárány-

nak a képen sötétebbnek látszó részeit szövöttes öltéssel (a külföldi szakirodalomban „Stopfstich“, „point de toile“ néven ismert technikával) dolgozták, a háló kockáit mindkét irányban átvarrva, míg a világosabbnak látszó, a szélek felé eső felületek: a zászló, a bárány farka, lábai, stb. fűző-öltéssel („point de reprise“) vannak egyirányban átvarrva. A betétesík és a szegélycsipke fonala, technikai kivitele a középső tábláéval azonos, a képen is észlelhető tónuskülönbség onnan ered, hogy a betétesík nagyobb lyukú recéből készült, mint a szegélycsipke, s kitöltése ritkásabb, mint a szegélyé.¹⁷ Ilymódon a sötét háttér a betétesíkon keresztül inkább érvényesül s a szegélycsipkénél sötétebbnek látszik képünkön. Ez a keszkenő a vele egyidőben ajándékozott abrosszal (2. ábra) nyilván egy készletet alkotott, azaz az Urasztala ünnepélyes alkalmakkor való megterítésekor az abross az asztal letakarására, a keszkenő pedig kehelyborítóul szolgálhatott. Éppen ezért különös, hogy a (150×150 cm nagyságú) abrossnak ugyanilyen borvörös selyemből készült recetábláit nem arany- és ezüstfonállal, hanem csupán sárga selyemszállal és fehér pamuttal varrták ki. Előbbivel a szövőöltéses, utóbbival a fűzőöltéses felületeket töltötték ki. Az abross középső recetáblájának mintája azonos a keszkenőjével: Isten bárányát, az Agnus Dei-t, ábrázolja. E Krisztus-szimbólum körül az evangélisták jelképei helyeződnek el a többi recetáblán, amelyek közül kettő Máté, négy Márk, kettő Lukács és négy János evangélista jelképeit mutatja. Mindenik alak feliratszalagot tart, amelyen az illető evangélista neve olvasható, s annál különösebb, hogy a leltárkészítő pap csak bárányt és egyfejű sast vélt bennük felismerni. Jellemző a hazai földön létrejött áthasonlításra, hogy Lukács evangélista nevét így írták: S LUKACS. Bizonyos, hogy nemcsak a felirat, hanem a díszítmények maguk is egy bizonyos megmagyarítási folyamaton mentek keresztül, akár Bethlen Kata kezén, akár már korábbi hazai vándorútjuk alkalmával. A középső recetábla kivételével, mindeniken ott látjuk az ajándékozó nevének kezdőbetűit: B. K.

A leltári feljegyzés szerint e két terítőt a hévízi egyháznak 1735-ben ajándékozta a patróna. Bethlen Kata ekkor azonban már három éve élte szomorú „árvaságának“ életét. Leveleinek tanúsága szerint, férje halálának napja óta, sohasem írta alá nevét másként, mint így: Arva Bethlen Kata. Két, a hévízhez hasonló — alább tárgyalandó — recetáblás abrossán is ilyen monogrammot látunk: A. B. K. Ennek alapján fel kell tételeznünk, hogy a hévízi abross és keszkenő készítésének éve nem az 1735-ös esztendő, hanem ennél néhány évvel korábban készülhetett. Az abrosszt — a kor stílusának, kézimunkadivatjának megfelelően — vetélt (vert) csipke szegélyezi. Az ilyen-fajta szegélycsipkék minden esetben összhangban állottak magával a terítő belső részével, amelynek lezáró keretét képezték. Éppen ezért többnyire ugyanazon fonálból készültek, mint ami a terítón is szere-

¹⁷ Debreczeni László szíves közlése.

pel, hímzésben, csipkében, stb. Így történt itt is: a csipke alapja borvörös selyemből „kötött”, a benne látható szalagminta pedig fehér cérnával dolgozott.

Árva Bethlen Kata e két hévízi terítője jelentős helyet foglal el kora európai hímzőművészetében, s kimagasló alkotása régi hazai fonalas emlékeinknek. Elrendezés tekintetében az előző század nyugati, főként olasz receabroszaival tart rokonságot. Színessége, kétféle technikával való kidolgozása a késő renaissance plaszticitásra, színhatásokra való törekvésében gyökerezik. Színes alaphálójú recét — egy 1595-ben kelt hozományjegyzék szerint — nálunk már ezidőtájt is készítettek, mégpedig ugyancsak abroszra alkalmazva, úgy hogy annak „egjk Tablaja Rosas reche, az másik Tablaja giolch”¹⁸ volt, tehát ugyanúgy, mint ahogyan azt a hévízi abroszon látjuk. Bethlen Kata e munkái tehát nemcsak nyugati kapcsolatokra mutatnak, hanem régi hazai hagyományokra is épültek. Recekockáknak biblikus alakokkal, jelenetekkel, szimbólumokkal való kivarrására ugyancsak olasz földön böven találunk példát, de nálunk is akad ilyen évszámos munka a XVII. századból. Bethlen Kata recemustráit, a kiegyensúlyozottság mellett, lendületes vonalvezetés, nyugodt méltóságú alakjait pedig mozgás, de nem barokkos mozgalmasság jellemzi. Különösen jól sikerült az alakok térbeli elhelyezése s a részletek gondos megrajzolása. Elnagyoltságnak, zsúfoltságnak s a provincializmus más bélyegeinek hiába keresnők még a nyomát is. A betöltött és hímezetlenül hagyott felületek kellemes megoszlása, a körvonalak és felületek dús tagolása gyakorlott kézre, kifinomult ízlésre vall. Hiába keressük a kor szertelenségekre hajló vonalait, cirádáit; úgy látszik, hogy az iparművészeti divat eme túlkapásai nehezebben kerültek el és hódítottak tért olyan periferiális területen, mint amilyen Erdély is volt, s hogy itt hosszabb ideig élt és csiszolódott klasszikussá egy-egy régebbi kor stílusmaradványa. E régebbi stílus továbbéléséről tanúskodik egyébként az olthévízi keszkenő betét- és szegélycsíkja is, mely a renaissancekori füzérminták nyugodt egyszerűségét mutatja.

E két olthévízi terítőhöz mintázat tekintetében nagyon közel áll az a két kendő, amelyet Árva Bethlen Kata ugyanebben az évben ajándékozott a gyulafehérvári ref. egyháznak. Az abroszon itt is pontosan ugyanazokat az evangélista-jelképeket láthatjuk a recekockákba hímmezve, mint amilyenekkel Olthévízen ismerkedtünk meg. (Egyik recetábláját l. a 6. ábra baloldali kockáján.) Számuk is azonos. Csupán a középső, zászlós bárányt mutató recetábla hiányzik. Helyébe itt — kissé megokolatlanul — öt keskeny rececsipke-csíkot varrtak betétszerűen az anyagba. Ezek a rececsíkok azonosak avval a betétesíkkal, amelyet ugyanitt a keszkenőn látunk (5. ábra). Anyaga és színezése tekintetében a gyulafehérvári abrosz eltér a hévizitől. Itt szürkés-kék selyem-táblák váltakoznak zöldesbarna selyemfonálból készült recetáblákkal, amelyekre arannyal és ezüsttel varrták ki a mintát. A

¹⁸ Radvánszky Béla br.: *Magyar családélet és háztartás*, stb. Budapest, 1879. II. 75. l.

gyulafehérvári abrosz, selyemanyaga és arany-ezüst kitöltése miatt, pompásabb hatású, mint a hévízi, művészi szempontból mégis mögötte marad. Nemcsak a középrész fogyatékosabb megoldása miatt, hanem a terítőt keretező csipke hiánya miatt is. Szegélycsipke helyett itt csupán keskeny tűzött csipke foglalja be az abroszt. A recekockákban megtaláljuk az ajándékozó nevének kezdőbetűit: az A. és B. betű egyik szára közös, s utóbbiban a K. betű két szárát is belehelyezték. (L. a 6. ábra baloldali kockáját.) Az abroszhoz itt is keszkenő tartozott, mégpedig vele azonos anyagú és színezésű (5. ábra). Középső retetáblájának mintája azonos a hévízi keszkenőével, betétcsíkja keskenyebb, egyszerűbb mintájú füzér. Keskeny vetélt csipke foglalja be köröskörül a keszkenőt.

Árva Bethlen Kata hímzésadományairól a gyulafehérvári egyház leltárában a következő feljegyzés szól:¹⁹

„In Ao 1735 die 17 Februarii Néhai Mlgs R. Sz. B. Gróf Teleki Joseph uram istenfélő kegyes Relictája Méltóságos Groff Bethlen Kata Asszony konferált szegény Eklésiánknak edj asztalra való abroszt, melyen is külömb-külobb féle selyemmel s arany fonállal varrott negyvennégy virágok vagy ágak vadnak. Hasonlóképen az evangélisták Czimerei egy pulpitusra való aranyos és ezüstös Tabirot (?).²⁰ Ennek megszerzésébe volt munkás: N. Sz. Királyi Mihály Uram eő Kölme. — Item a megnevezett Mlgs Asszony az fellyebb megírt abroszhoz hasonló kisebb abroszt bárány Czímer a közepin.“

Az utolsó mondat a keszkenőre, az azt megelőző pedig a retetáblás abroszra vonatkozik. Feltűnő, hogy miért mondja a leltár pulpitusra valónak (talán szószéktakarónak, vagy a szószék bibliatartó kis állványára való kendőnek?) az abroszt, noha erre a rendeltetésre, méreténél és alakjánál fogva, nem alkalmas. A leltár első adata egy olyan terítőre vonatkozik, mint aminőt a gyulafehérvári egyház tulajdonából a 13. ábrán mutatunk be. Ezt azonban csak feltételesen tulajdoníthatjuk Bethlen Katának, mert semmiféle felirat vagy ismertetőjel nincsen rajta, amely a leltári bejegyzéssel való kétséget kizáró azonosítást megengedné.

Árva Bethlen Kata hévízi retetáblás abroszának és keszkenőjének még egy harmadik változatát is ismerjük. Ezek a debreceni református egyház birtokában vannak, s ide Bethlen Kata ajándékaként kerültek. E terítők ajándékozásának körülményeiről az egyház újkeletű leltárában nem találunk feljegyzést. Debrecen város 1743. évi tanácsi jegyzőkönyve 125. lapján azonban a következő feljegyzést olvassuk:²¹ „Egy abrosz és egy keszkenő patyolatból, mind a kettőnek a közepében és körül a szélein karmazsin színű selyemből szőtt rece, fehér és sárga selyemmel kivarrva.“ Ugyanez a feljegyzés mondja meg azt is,

¹⁹ Kijegyezte Régeni István gyulafehérvári ref. lelkész.

²⁰ Talán a „tabit“ szó elírása. Evvel a megjelöléssel, anyagnévként, régi leltárainkban gyakran találkozunk.

²¹ Közli Herpay Gábor: *A debreceni ref. ispotály története 1529—1929*. Debrecen, 1929. 109—110. l.

hogy e terítőket „Gróf Teleki József özvegye, gróf Bethlen Kata asszony ajándékozta 1741-ben.“ Buzinkay György debreceni orvos 1743. dec. 3-án a városi tanács ülésében bemutatja a gróf Bethlen Kata, gróf Teleki József özvegye által az ispotályi templomnak ajándékozott tárgyakat, nevezetesen több ezüst edényt és „egy abroszt és egy keszkenőt, mely köröskörül és a szélén karmazsin szín selyemből szőtt rece fehér és sárga selyemmel kivarrva.“²²

Sajnos, a debreceni terítők²³ (3—4. ábra) ma már nincsenek a hévíziekhez és gyulafehérváriakhoz hasonló eredeti és ép állapotukban. Az abroszt (egynéhány évvel czelőtt igen szakszerűtlenül véghezvitt „restaurálás“ alkalmával) 2—2 téglalapalakú, öt-öt recekockából álló terítőre (egyiknek részletét l. a 3. ábrán) és egy kis kendőre szabdalták szét, — utóbbit egyetlen recetáblából alakítva. Az eredeti abrosz bizonyára épúgy, mint ikertestvérei, a hévízi és gyulafehérvári abroszok, 13 recekockából állott, amelyek közül kettő sajnálatos módon elkallódott s veszendőbe ment a szegélycsipke két kockaoid-al-hossznyi darabja is. A patyolatrészeket szükségesnek vélték fehér bársonnyal helyettesíteni, s hogy a stílustalanságot tetézzék, a terítőket alábélelték borvörös selyemmel; e miatt az ugyancsak borvörös rece alig érvényesül. Mondanunk sem kell, hogy a debreceni terítők ily módon aligha közelítik meg eredeti szépségüket.

A debreceni és hévízi abroszok között alig lehetett különbség, mert hiszen a recekockák színezése, mérete s mintázata is teljesen azonos. Ami azonnal szemünkbe ötlük az, hogy a debreceni recetáblákon az A. B. K. betűk vannak a hálóba behéímézve, s ez nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a debreceni abrosz nem a hévízivel egyidőben, hanem annál későbbben — már „árvasága“ idején — készülhetett. Úgy látszik, Bethlen Kata házában nemcsak több hímzést készítettek egyazon mustra szerint, hanem éveken keresztül is használták egy mintaképet.

A debreceni abrosz (3. ábra) szegélycsipkéje más, mint a hévízié, amennyiben nem vetélt csipke, hanem rece, mégpedig a hévízi keszkenő betétcsíkjához hasonló, de annál egyszerűbb és keskenyebb. A debreceni keszkenő (4. ábra) középső táblája teljesen azonos mintájú a hévízivel (1. ábra). Itt azonban a keszkenőt is ugyanolyan fonállal hímézték ki, mint a hozzávaló abroszt: fehér (napjainkra kissé megsárgult) és sárga (ma mustárszínűvé fakult) selyemfonállal. Annak ellenére, hogy a hévízi keszkenő arany- és ezüstoffonállal hímzett, míg a debreceni keszkenő kivarrásához csupán selymet használtak, az utóbbi nemcsak pompásabb hatású volt, hanem művészi szempontból is sokkal kiválóbb. Ezt széles, gazdag mintázatú rececsipke-szegélyének köszöni, s ezért effajta régi munkáink legbecsesebbjei közé tartozik. A 20 cm széles csipke ismétlődő gránátalma-mustrájú virágbokrokból tevődik össze. A díszítmények vonalvezetése sok barokkos

²² Szücs István: *Debrecen város történelme*. Debrecen, 1871. III. 900. l.

²³ Ismertettem *A debreceni református egyház régi terítői* címen. Debreceni Szemle, 1936. 84—94. l.

lendületet s a korra jellemző elaprózódást mutat, de megtartotta egyszerűsége a korábbi stíluselemek nyugodt és világos rajzát, jól ki-egyensúlyozott terelosztását.

Árva Bethlen Kata olthévízi, gyulafehérvári és debreceni recés terítői — mint az elmondottakból kitűnik — mintájuk azonosságára, az elrendezésbeli egyezésekre, az abroszok recekockáinak elrendezés-módjára nézve, még akkor is egyazon szellem alkotásainak, egyazon kéz munkájának volnának minősíthetők, ha ezt a körülményt hiteles adatok nem bizonyítanák. E három munka egyezése indít bennünket arra, hogy még egy negyedik recés abroszt is Bethlen Kata művének mondjunk, annak ellenére, hogy e megállapításunkat semmiféle írásos feljegyzés nem támogatja. Tisztára az elébb tárgyalt munkákkal való egyezés miatt gondoljuk tehát, hogy a magyarkirályfalvi ref. egyház egy recetáblás abrosza is Bethlen Kata munkája, avagy utasítása szerint készült. A recetáblák (l. a 6. ábra középső és jobboldali, s a 7. ábra valamennyi kockáját) nemcsak méretben (30×30 cm) azonosak a hévízi, debreceni és gyulafehérvári abroszok recetábláival, hanem mintázatuknak minden egyes kis részlete is mintha ezeknek hű másolata lenne. Különösen feltűnő ez olyan, általánosnak nem mondható szabálytalanság tekintetében, mint amilyen Lukács evangélista nevének magyaros írásmódja. A 13 recetábla is azonos módon van patyolatkockákkal váltakozva összeillesztve, mint az elébb leírtaknál láttuk. Középen itt is az Agnus Dei szerepel. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a belehímzett *K. B.* betűk is az azonosság mellett szólnak, bizonyára eléggé megtámasztottuk feltevéseinket. A név kezdőbetűinek felcserélése az idegen (latin?) írásmódból könnyen volna magyarázható. Végül vegyük figyelembe azt is, hogy Magyarkirályfalva közelében több Bethlen-birtok is volt (Küküllővár, Zsidve, Bonyha, Bethlenszentmiklós), s így könnyen lehetséges, hogy Bethlen Kata rokonai valamelyikének kérésére készítette e terítőt, vagy legalább is az ő munkája után másolták. Mindenképpen bizonyos, hogy ez a magyarkirályfalvi abrosz szoros kapcsolatban áll Bethlen Kata fent tárgyalt munkáival. Anyagát illetően ez az abrosz szerényebb amazoknál: fehér lencérből kötött hálót varrtak ki ugyanevvel a fonállal és fehér pamuttal.

Egyházi ingó műemlékeink tüzetesebb felkutatása, vagy legalább is a leltári feljegyzések vonatkozó adatainak összegyűjtése bizonyára Bethlen Kata más, ehhez hasonló, avagy másfajta hímzőműveinek is nyomára vezetne, személyes kapcsolataikat is tisztázná, s művelődéstörténetileg sok egyéb becses, ma még hozzáférhetetlen anyagot hozhatna napvilágra. Az Erdélyi Református Egyházkerület ily irányú alapos, minden részletre kiterjedő gyűjtőmunkájának köszönhetjük fentiekén kívül azt az adalékot is, hogy hasonló Agnus Dei-mintájú receterítő Dobokán (Teleki-birtok volt) szintén fennmaradt, s hogy Aranyosgyéresen is (ez szintén Bethlen-birtok volt) vannak még, ugyancsak egyházi tulajdonban olyan hímzéstörödékek, amelyek Bethlen Kata recés abroszaihoz hasonló terítőnek lehettek részletei.

Hogy e munkák mennyiben kapcsolatosak Bethlen Katával, vagy az ő munkáival, további összehasonlító vizsgálatnak és levéltári kutatásoknak volna feladata eldönteni.

Az eddig tárgyalattól mind anyagát, mind hímzésstílusát tekintve, eltér az a két terítő, amely a fogarasi ref. egyház tulajdonában maradt ránk (8—9—10. ábra). Ezekről nem maradtak fenn egykorú feljegyzések az egyház írásai között, de közvetett bizonyítékok alapján mégis kétségtelenül Árva Bethlen Kata munkáinak tulajdoníthatjuk mindkettőt. A fogarasi egyház ingóinak legrégibb leltára 1773-ból való, tehát csaknem húsz esztendővel Bethlen Kata halála után készült,²⁴ amikor az adományozó személye már feledésbe merülhetett.

A lajstrom szövege e szavakkal kezdődik:

„Az Ur Vatsorájához és Asztalához való Fejérmű Egyetmások, úgy-mint: Abroszok, Keszkenyők, Szőnyegek és Pulpitusra, úgy Prédikálló Székre való Selyem Matériából álló Készülétnék Specificatiója: Melyek ez előtt nem regisztráltak volt, most pedig inventáltatván, találtattak e' szerint...“ A számszerinti felsorolásban a bennünket érdeklő két terítőről a következő bejegyzések szólnak: „15. Prédikálló Székre való Sárga Selyem tafota virágokra varrott Takaró. 16. Úr Asztalára való Sárga Selyem virágokra varrott tafota Kerek Szép Abrosz.“

E gyér leírásnál jóval többet mond maga a két terítő, amelyeknek egyike szószéktakaró (8. és 11. ábra), másika pedig úrasztali abrosz. (Az e terítővel borított Úrasztala kerek lapját l. a 9. ábrán). Mindkét terítő narancssárga selyemből való,²⁵ arany szalaggal szegve. A szószéktakaró téglalapalakú, s felső oldalán egy keskenyebb rész szalaggal elválasztódik a többitől. Ez a keskeny rész borítja a szószék korlátját. Az asztalterítő kerek lapja körül — ugyanazon anyagból — széles fodor csüng alá. Mindkét terítőn feltűnik néhány — látszólag megokolatlan — szerkezeti varrás, s méginkább az a körülmény, hogy néhány hímzésdíszítés a varrások mentén önkényesen szétvágatott. Véleményünk szerint ebből arra lehet következtetni, hogy a gyönyörűen hímzett sárga selyemanyag valamikor más célra készült, s hogy csak utólagosan alakítottak belőle templomi terítőket. Eredeti rendeltetését a szószéktakaróba hímzett két medaillon látszik felfedni. Ezeknek egyikében a széki gróf Teleki, másikában a bethleni gróf Bethlen család címerét látjuk, s a virágkoszorún kívül eső karikában a TELEKI JOSEF és BETHLEN KATA nevei olvashatók. (11. ábra) E címerek és tulajdonosaik behímzett neve nemcsak az ajándékozók személyét mondja meg minden kétséget kizáróan, hanem az ajándékozás körülményeire is világot vet. Ismeretes ugyanis, hogy a XVI.—XVIII. században a főrangú családok körében szokásban volt a menyasszo-

²⁴ Idetartozó adatait Járny Márton fogarasi ref. lelkész volt szíves számomra kimásolni.

²⁵ A leltárban említett „tafota“ anyagnév tehát többé-kevésbbé azonos jelentésű a mai „taft“ elnevezéssel, s ettől csak annyiban tér el, hogy vékonyabb és lágyabb, puhább anyagnak értették rajta.

nyok jegyszoknyáit valamelyik templomnak ajándékozni.²⁶ E szokásból talán következtethetünk arra, hogy a fogarasi terítők Bethlen Kata menyasszonyi szoknyájából alakítottak át. Katolikus adományozók köréből sok ilyen ajándékról van tudomásunk, s tudjuk azt is, hogy az ilyen ajándékozások alkalmával szokás volt az új pár családi címereit az anyagra ráhímeztetni. Arról, hogy kálvinista templomok is kaptak volna ilyen ajándékokat, mindeztideig nem volt tudomásunk, s ha feltevéseink beigazolódnak, Bethlen Kata fogarasi terítőinek nemcsak művészi, hanem művelődéstörténeti jelentősége is van. Bethlen Kata 1722-ben lett Teleki József felesége, de ez az eszményi boldog házassága mindössze tíz esztendeig tartott. Valószínű tehát, hogy a két sárga selyemterítő hímzése a század húszas éveinek elején készülhetett, mivelhogy sem Bethlen Kata e második házasságkötése előtt, sem pedig özvegységre jutása után nem kerülhetett rá a kettős címer. Ha a hímzés — mondjuk szoknyára, ruhára — valamivel korábban is készülhetett, nem lehetett idősebb pár évesnél, amikor új rendeltetésére átalakítva, a két címeres medaillont ráhímezték. Ennek ellentmondana az, hogy a hévízi egyház egy 1735-i leltári feljegyzése — mint már fennebb említettük — szintén szól egy ehhez hasonló (kettős címerű?) terítő ajándékozásáról. De amennyiben ez azonos a fogarasi terítővel, ez azzal volna magyarázható, hogy a terítőt csak ekkor, özvegysége idején ajándékozta Hévíznek a nagyszony, s a címerek hímzése előbb készült. Fogarasra talán csak az ottani eltemetetés gondolatakor került. A két címerkarikát kiterjesztett szárnyú, libegő angyal tartja és fogja össze (11. ábra), ami szintén a mellett szólana, hogy lakodalom alkalmára (emlékére) készülhetett. Végül keletkezése alkalmáról tanúskodik a hímzés minden egyházi vonatkozást nélkülöző, vidám, sőt dévaj díszítménykészlete, amiről nyomban szólunk.

A szószéktakarónak s az abrosznak — a medaillonoktól eltekintve — azonos a hímzészíze. A díszítmények a szegély mentén, egymás mellé helyezve, sort alkotnak, egyébként pedig az egész anyagon elszórtan jelentkeznek. Szabálytalan közökben, s a tárgy által megkívánt statikai helyzet és az arányok figyelembe nem vételével, változnak a kisebb és nagyobb díszítmények, amelyek tárgyak tekintetében a régi magyar hímzőművészet mindeddig ismeretlen szépségeit tárják elénk. Fantasztikus virágzó fákön ülő madarak, kúszó óriáscsigák, menekülő szarvast kuttyájával üldöző zöld vadász, nyúlat kergető kopó, a félig madár, félig rovarfélére nyílazó indiánöltöztetű szerecsen, párviadalra készülő sas és róka, botra támaszkodó medve, koronás, szájában virágágot tartó kígyó és méltósággal lépegető hosszúcsőrű strucc exotikus összevisszaságban a kor kedves, naiv, szalag-

²⁶ Néha valóságos versengés folyt az egyházak között egy-egy ilyen vagyonokat érő munkáért. Így pl. Batthyány Ádám generális leányának lakodalmakor a nagyszombati apátnőnek az örömapához intézett levelében ezt olvassuk: „Az édes kisasszony emlékezetéért az menyasszony szoknyáját adja nagyságod az mi szentegyházunkhoz... Hogyha az édes kisasszony menyasszonyszoknyáját más szentegyházhoz ígérte volna nagyságod, bár csak az alsó szoknyájára tegyen méltóvá minket.” Közli Takáts S.: *A régi magyarok jókedve*. Budapest, 1921. 118—119. 1.

csokorral összefogott virágaival, bőségszarúból előtörő szökőkúttal; érett és éretlen földieper között mászó bogárkával találkozunk, mint a nyugati rokokó hírnökeivel. (Az említett részletek némelyikét a 10. és 12. ábrán mutatjuk be, az eredetiről készült vízfestménymásolat nyomán.) Szegfűk, tulipánok, gránátalma- és egyéb virágok, lepkék és bogarak a természetben soha elő nem forduló szín- és alakváltozatokban tűnnek szemünkbe és illeszkednek stílusosan a valószínűtlen együttesbe. Mint egy szertefoszló álom töredékei lebegnek ezek a térben, s az összefüggést a készítő varázsvesszeje tudná csak megmutatni. De akármilyen elgondolásból is születtek meg e furcsa figurák, s még ennél is különösebb együttesük, bizonyos, hogy első rápillantásra elárulják a kort, amelyben selyemre vetődtek: a XVIII. század késő-barokk-chinoiserie stílusát. Az exotikum ekkor oly sűrűn szereplő elemei közül hozzánk csak az indiánruházatú szerecsen, meg a hosszúcsőrű strucc került el hírnöknek. A vadászjelenetek a francia szövött bútorbevonatok kedvelt díszítményei, s a szökőkúttal is ekkortájt találkozunk francia kertekben és francia textilmunkákon. Az egész terítő, mint tarka holmival telehintett szőnyeg, rögzítette a díszítmények libegését, naiv, mintegy akaratlannak látszó odaillesztését. A díszítmények maguk mind formai, mind színezésbeli és technikai tekintetben bármely nyugati hímzésművel felvehetik a versenyt, s könnyen észbe ötlő az a feltevés, hogy ezt az egész munkát — éppen egyedülálló volta miatt — idegen mester kezének tulajdonítsuk. Ez ellen azonban nemcsak az szól, hogy — mint láttuk — Bethlen Kata műhelyéből sok egyéb kiváló hímzőalkotás is került ki, s hogy írásai-ból kitűnőleg annyiféle (részben külföldi jellegű) fonalas munkát készített. Maga a munka szól magyar, azaz helyi, regionális volta mellett. A díszítmények ilyenfajta összeállítása ugyanis merőben ismeretlen nyugaton, azaz Francia- (s az akkor textilis téren hatása alatt álló) Németországban, ahol Bethlen Kata terítőinek mintaképét kereshetnők. Az ottani munkákon mindig szabályos közökben, tervszerűen ismétlődnek a mégoly fantasztikus, vagy naiv díszítmények elkeveredései, a szórt mintáknak nincsen (ugyanazon díszítményekből alakított) tömör sávot képező szegélye, s a tűfestésszerű árnyalásoknál a színek sokkal lágyabban folynak egybe, mint a mi terítőinkben. E munka nemcsak gyakorlott tervezőre, hanem a színek és formák értékelését ismerő kiváló ízlésű mesterre vall. Nemcsak méretre változnak kellemesen a nagyobb és kisebb formák, figurák, hanem színre is. Az állatalakok barna tónusai a virágok vidám pasztell-színeivel váltakoznak, s külön-külön, meg együtt is hatásosan emelkednek ki a narancssárga alapból.

Feltűnő, hogy a címerek körüli virágkoszorú nem azonos sem elemeiben, sem megformálásában a terítőn egyébként szereplő virágokkal; ez a körülmény szintén arra vall, hogy a medaillonok nem készültek egyidőben a terítő szórt díszítményeivel.

Az elmondottakat összegezve, Bethlen Katának a fonalas munkák terén kifejtett tevékenységét igen jelentősnek mondhatjuk, mind e munkák sokféleségét, mind művészi színvonalát tekintve. Még akkor is, ha csupán a fennmaradt, s ma ismeretes — ezuttal feltárt — munkáit vesszük is figyelembe. Ezek között hímzései és csipkéi a leg-számottevőbbek. Munkásságának művészi értékelésében s akkori művelődésünkben elfoglalt helye kérdésében csak ezekre alapozzuk véleményünket, amelyet — remélhetőleg még napvilágra kerülő — munkái egyik vagy másik irányban természetesen módosíthatnak.

Talán nem szükséges bizonyítanunk, hogy Bethlen Katának nemcsak egyetlenegy hímzése volt az, melyet „maga tulajdon kezével varrott“, s ha nem tekinthetjük is a fent leírtakat mind sajátkezű munkáinak, mégis ő viseli valamennyiért a művészi felelősséget és ő érdemli ki velük csodálatunkat és elismerésünket.

Tárgyuk és anyaguk szerint Bethlen Kata e fonalas munkáit három csoportba oszthatjuk: 1. a fém- és selyemfonállal hímzett vászonterítők, 2. a rece- és vetélt csipkék, 3. a selyemalapra dolgozott színes hímzések csoportjába.

Számukat tekintve, kétségtelenül az első csoportba tartozó munkák fajtájából került ki legtöbb Bethlen Kata keze közül. Nemcsak az akkori mindennapi élet e téren igen jelentős szükséglete, hanem Bethlen Kata templomfelszerelő tevékenysége is erre mutat, nem szólva a rokon kérésre készített és egyéb ajándékkendőkről. Annál sajnálatosabb, hogy éppen e kétségtelenül legmagyarabb munkái csoportjából — az egyetlen, nem hiteles gyulafehérvári abrosztól eltekintve — nem maradt ránk egy sem, avagy ismeretlenül lappang valahol. E kor ma is több százra tehető ilyenfajta erdélyi hímzésemlékeinek ismeretében mégis megkockáztathatunk néhány megjegyzést Bethlen Kata e hímzett keszkenőivel kapcsolatosan. Jól tudjuk, hogy ekkortájt, a XVIII. század húszas éveitől fogva, bizonyos elváltoztatások kezdenek e hímzéses keszkenők hímzésstílusában mutatkozni. A több mint másfélszáz évi gyakorlat után most is változatlan a díszítmények témaköre és térbeni elrendezése, amiről fennebb már szólottunk. De a rajz tiszta, világos és határozott vonalai a barokkos mozgalmasság és díszítményhalmozás következtében sokat szenvednek, másrészt pedig a kidolgozás terén is mutatkoznak a lassú elcsökevényesedés bélyegei: a díszítményeknek csupán körvonalait varrják ki s a felületeket betöltetlenül hagyják; egyes elemeket, (pl. leveleket, stb.) fokozatosan sablonizálják és már csak jelzik a formákat. Bethlen Kata hímzéseiben bizonyára nem találjuk meg e jellegeket. Aki a kivitelezés lelkiismeretes pontosságára oly nagy gondot fordít, aki a felhasználandó fonál tekintetében nem hajlandó engedelményekre, annál pongyola munkáról aligha lehet szó. Elnagyolást, a díszítményt csak „jelző“ munkát egyéb fajta hímzésművei között sem találunk. A barokkos dagályosságtól, pátosztól pedig bizonyára époly mentek voltak hímzései, mint a féktelen lendülettől, mozgalmasságtól.

Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint munkáinak másik része: a

recék és vetélt csipkék csoportja. Ezeket a kevés eszközzel való hatásos bannitudas jellemzi, a kiegyensúlyozott, nyugodt előkelőség, s nem korának sok talmi csillogása. A vonalak vezetnek és nem ragadnak el, a színek gyönyörködtetők és megnyugtatók, de nem elkápráztatók. A becsületesség és őszinte nyíltság, ami Bethlen Kata minden más tettét jellemzi, hímzéseinek is uralkodó vonása. Annak az igazi előkelőségnek a megnyilvánulása, amely nem látszatra, hanem valódi szépségre törekszik. — A recék kiválóan szép mintázata mellett a vetélt csipkék jelentősége lényegesen kisebb: szerényebb mintázatuk, általános formai és technikai megoldásuk nem meglepő. Egyedül a színek finom összhangja vall itt is avatott mester kezére.

Bethlen Kata nagyvonalú egyénisége, sokoldalúsága kizárja azt is, hogy egyetlen stílus béklyóiba szorítsa művészi tevékenysége minden megnyilvánulását. A narancssárga selyemre dolgozott sokszínű hímzés játszi kedvessége, naiv bája és közvetlensége, úgy látszik, lekénnek megint más húrjait rezdítette meg. Lényének sokoldalúságát dícséri, hogy a könnyedség és valóságértelem e tárgykörében is époly művészi tökélyre sikerült szert tennie, mint az evangélisták méltóságteljes jelképalakjainak megformálásában. Éppen ez a munkája bizonyítja, hogy Bethlen Kata tevékenységét a fonalas munkák terén is ugyanaz az erős értelmi érdeklődés jellemzi, ami könyvgyűjtő szenvedélyének lehet az alapja, s amely arra indítja, hogy az újdívatú magyarországi pártatformát háromszor sem sajnálja elkérni.

S ugyanakkor naplójában, imádságaiban a világ javainak híváságos voltáról elmélkedik: „Múlándók 's hamar el-veszthetők vóltak, 's már oda-is vagynak.“ Kora e pietisztikus gondolatvilága hímzés-műveiben nem sok nyomot hagyott. Nem volt puritán a szó mai szabványos értelmében, szigorú hitbuzgósága és a világ javainak megvetése nem akadályozta abban, hogy egyháza templomait a lehető legszebb, ízlése szerint legkiválóbb és mindenképpen a kor divatjának megfelelő textiltípusokkal ékesítse fel. Mint minden nagy szellem, nemcsak hordozta magában az ellentéteket, hanem egyesíteni és egyeztetni is tudta őket, gyümölcsöztetően és mások javára, gyönyörűségére.

Hímzésművei is annak mutatják, aminek minden más ténykedése: műveltségében európai, szemléletvilágában és kötelességvállalásában magyar úrnak, — s e mellett minden szépért, jóért lelkesedő aszszonyak.

